

Oversigter

HISTORISK GEOGRAFI

AF

KARL-ERIK FRANDSEN

Historisk geografi er vel nok en af de videnskabsgrene, hvis indhold og afgrænsning hører til de mest omdiskuterede, og som især i de sidste årtier har undergået fundamentale ændringer. Bortset fra oplagte men udbredte misforståelser som forveksling med geografien eller kartografiens historie står historisk geografi stadig for mange som ensbetydende med den forskning, hvis resultater består i udarbejdelsen af historiske atlas, altså med kartografisk fremstilling af historiske forhold som administrative grænser, kommunikationslinier m.v. Omend stadig af væsentlig betydning for såvel undervisning som forskning er denne aktivitet dog at betragte som en af de mindre centrale indenfor disciplinen. I første halvdel af dette århundrede var der en tydelig tendens indenfor faget til at koncentrere forskningen om »de geografiske forudsætninger for historien«, hvad der specielt i Tyskland gav sig grelle udslag i form af geografisk determinisme. Af andre og nyere indholdsbeskrivelser kan nævnes rekonstruktionen af geografiske regioner på et bestemt tidspunkt (»det horisontale aspekt«) eller udviklingen af bestemte geografiske elementer og strukturer (f. eks. bebyggelsesformer og marksystemer) gennem tiden (»det vertikale aspekt«). Selv om det er fristende, skal jeg ikke bidrage til forvirringen med en ny definition, men indskrænke mig til at konstatere at historisk geografi beskæftiger sig med menneskers geografiske adfærd i fortiden og med det fysiske milieu, som omgav dem. Men det er karakteristisk, at den sproglige betegnelse for en sådan forskning varierer stærkt fra land til land. Når der således i Danmark kun er ganske få publikationer, der eksplicit betegnes som historisk geografi, er det egentlig ikke, fordi der ikke er forsket i emner, der i andre lande klassificeres som historisk geografi, men nok snarere fordi det kun sjældent har været folk med en egentlig geografisk uddannelse, der har udført arbejdet, men hyppigt historikere, arkæologer og stednavneforskere.

Eftersom begge moderfagene historie og geografi indenfor de sidste årtier har gennemgået en rivende udvikling med hensyn til metoder og teori, har dette medført et pres på historisk geografi, som længe stod uberørt af tidens storme. I de allersidste år er der imidlertid kommet bevægelse også her, hvilket har manifesteret sig i en lang række publikationer, der på mange punkter har revideret opfattelsen af fagets indhold og resultater. Det er meget tydeligt, at det er en-

gelske forskere, der har ført an i debatten, med Alan R. Baker, der er professor i geografi i Cambridge, som en af de ledende. Det er da også ham, der står bag udgivelsen af et af de metodisk set vigtigste værker i faget, nemlig *Progress in Historical Geography*,¹ der udkom i 1972.

Baker har fået en række fremtrædende kolleger i Frankrig, Tyskland, Sverige, Sovjetunionen, Nord- og Sydamerika, Australien og Afrika til at give en redegørelse for fagets udvikling og nuværende metodiske stilling i deres lande samt at udarbejde en oversigt over de væsentligste nyere publikationer indenfor emnet. Redaktoren har selv fremstillet en fyldig introduktion til bogen samt skrevet kapitlet om England. Han nævner i forordet, at den metodiske udvikling går så hurtigt for tiden, at de synspunkter, han fremsætter i indledningskapitlet »Rethinking Historical Geography« af nogle vil opfattes som yderst avancerede, mens andre vil opfatte dem som værende håbløst forældede.

Bakers hovedsynspunkt er, at historisk geografi må følge med og anvende de samme metoder som i stigende grad har vundet indpas i geografi, historie og samfundsfagene, altså med større vægt på formulering af generelle teorier om menneskers adfærd end på beskrivelse og klassifikation af enkelte fænomener. Denne opfattelse modificeres dog betydeligt ved, at forfatteren præciserer, at empirisk udforskning af det historiske og geografiske kildemateriale er absolut nødvendigt både til udarbejdelsen af teorier og til disses afprøvning.

Det er interessant at iagttage, hvor forskellig en tradition historisk geografi har i de enkelte lande. I Frankrig har historie og geografi altid været snævert forbundne i universitetsstrukturen, hvad der har givet sig meget positive udslag i, at dels har mange primært historiske værker i høj grad lagt vægt på den geografiske baggrund (f. eks. Fernand Braudel og Marc Bloch) og dels har de franske geografer (f. eks. Roger Dion) overvejende anlagt retrospektive synspunkter i deres forskning. Men forfatteren af det franske afsnit i bogen Xavier de Planhol, der er professor i geografi ved Sorbonne, finder, at den moderne franske geografi bevidst stræber på at frigøre sig fra historiske betragtninger, og at den egentlige historiske geografi er en residual disciplin, som har forsømt at udvikle sin egen metode og begrebsapparat.

Professor Staffan Helmfrid fra Stockholms universitet fremhæver i sit afsnit om historisk geografi i Skandinavien, at det mest karakteristiske træk ved denne disciplin er, at den bygger på historiske kilder, enten egentlige skriftlige kilder (inkl. kort) eller bevarede relikter af det gamle kulturlandskab. I Sverige har den historisk-geografiske forskning en lang tradition (her skal blot nævnes Sven Dahls grundlæggende arbejde om udviklingen af Skånes kulturlandskab fra

¹ Alan R. H. Baker, ed., *Progress in Historical Geography. Studies in Historical Geography* (Gen. Editors Alan R. H. Baker & J. B. Harley). Newton Abbot 1972, 311 s. £ 4,20. - Paperback udg. £ 2,10.

I samme serie er udkommet: Alan R. H. Baker, John D. Hamshere, John Langton (editors), *Geographical Interpretations of Historical Sources: Readings in Historical Geography* (1970); Josiah Cox Russell, *Medieval Regions and Their Cities* (1972); J. B. Harley, *Historical Geography* (1973); Alan R. H. Baker, J. B. Harley (eds.), *Man Made the Land. Essays in English Historical Geography*. (1973). (En populær og gennemillustreret udgave af *A New Historical Geography of England*, jf. note 18).

1942,² samtidig med at især David Hannerbergs udvikling af metrologiske metoder efter 1940 har givet mange vægtige resultater indenfor udforskningen af bebyggelsens og dyrkningssystemernes historie. Hannerbergs metoder er blevet anvendt og videreudviklet af hans elever (bl. a. Ulf Sporrøng, S. Göransson og Staffan Helmfrid) og af den danske geograf Frits Hastrup.³ Det er berettiget, at Helmfrid ofrer stor plads på at referere Hannerbergs metoder og resultater, men det havde dog været rimeligt i det mindste kort at omtale den kritik og skepsis, som er fremkommet mod disse metoder.⁴

I sit afsnit om fagets udvikling i England gør Baker dels rede for den meget værdifulde men mere traditionelle forskning, som især er udført af H. C. Darby med den tilsyneladende udtømmelige Domesday Book som hovedkilde, og dels for den nyeste forskning, der unægtelig virker mere metodisk avanceret end den kontinentale. At domme efter de øvrige bidrag til bogen synes England også metodisk set at være førende i forhold til de fremmede verdensdele, hvor det er interessant at bemærke, at især den amerikanske bidragsyder, professor A. H. Clark fra Wisconsin, understreger samhörigheden med faget historie og vigtigheden af traditionelle solide analyser af såvel geografiske observationer som primære historiske kilder, som først derefter eventuelt yderligere kan bearbejdes ved hjælp af moderne statistiske metoder.

Tyskland er formentlig det land, hvor historisk geografi har såvel den længste tradition som det bredeste indhold, forstået på den måde at forskningsopgaver som i andre lande er blevet løst af f. eks. historikere, i Tyskland er blevet varetaget af geografer især indenfor den lokalhistoriske forskning. Det er endvidere karakteristisk, at i Tyskland har det tværfaglige samarbejde mellem filologi, historie, arkæologi, botanik og geografi en meget lang tradition, hvad der rent konkret har manifesteret sig i udgivelsen af mere end 400 historiske atlas indenfor det tyske sprogområde,⁵ således at hver eneste af de vesttyske Länder har sit eget historiske atlas. Netop fordi den tyske produktion indenfor historisk geografi er så omfattende og spredt på utallige periodica, har der længe været behov for en moderne oversigt og bibliografi. Men dels er nu endelig udkommet det relevante bind af 10. udgave af Dahlmann-Waitz,⁶ dels har professor Helmut Jäger leveret en oversigt i Progress in Historical Geography, og i de seneste år er der

¹ Sven Dahl, Torna och Bara. Studier i Skånes Bebyggelse- och näringsgeografi före 1860. Lund 1942.

² Ulf Sporrøng, Kolonisation, bebyggelseutveckling och administration. Studier över det agrare kulturlandskapets utveckling under vikingatiden och tidig medeltid med exempel från Uppland och Närke. Lund 1971; S. Göransson, Village planning patterns and territorial organization. Studies in the development of the rural landscape of eastern Sweden. Uppsala 1971; Staffan Helmfrid: Östergötland »Västanstång«. Studien über die ältere Agrarlandschaft und ihre Genese. Geografiska Annaler 44, 1962 s. 1-277; Frits Hastrup, Danske landsbytyper. En geografisk analyse. Århus 1964.

³ Svend Gissel i Nasjonale forskningsoversikter. Det nordiske Ødegårdsprojekt. Publikasjon nr. 1. Kbh. 1972, s. 21 f.

⁴ Registreret i G. Franz, Historische Kartographie. Forschung und Bibliographie. 2. udg., Hannover 1962.

⁵ Dahlmann-Waitz, Quellenkunde der deutschen Geschichte. 10. Aufl. Bd. 1-2, Stuttgart 1969-71.

udkommet hele 3 oversigtsværker om emnet, som vil blive nærmere omtalt nedenfor.

Jägers kapitel er meget kortfattet, og da han skal dække hele spektret af historisk geografi indenfor det tyske sprogområde, bliver hovedvægten lagt på en inddeling af forskningen efter de anvendte metoder: 1) den statistisk-formelle især ved analyser af matrikelkort (f. eks. Meitzen⁷), 2) den regressive metode, der tager sit udgangspunkt i det moderne landskab eller det rekonstruerede landskab på et tidligere tidspunkt, hvor kildematerialet er godt, og derfra drager slutninger om tidligere perioder, 3) den retrospektive eller genetiske metode, der efter Bakers og Jägers noget besynderlige terminologi søger at forklare nutidige forhold ud fra en analyse af den historiske udvikling, samt endelig 4) den specielt i Tyskland udviklede analysemetode »Rückschreibende Katasterkarten auswertung«, som nærmest må karakteriseres som en kombination af 2) og 3). Her har især Anneliese Krenzlin⁸ opnået opsigtsvækkende resultater ved at kombinere jordfordeling og ejendomsstruktur på matrikelkortene med arkivalske oplysninger om ejendomsforholdene.

Historisk geografi i Tyskland er emnet for 3 nye bøger, Alan Mayhew: *Rural Settlement and Farming in Germany*,⁹ Martin Born: *Die Entwicklung der deutschen Agrarlandschaft*¹⁰ og den af Hans-Jürgen Nitz redigerede antologi: *Historisch-genetische Siedlungsforschung*.¹¹ De to bøger af Alan Mayhew og Martin Born minder i anlæg og indhold meget om hinanden. Begge har været i det dilemma både at skulle levere en beskrivelse af selve emnet: Den geografiske udvikling af Tysklands bebyggelse og landbrug, og samtidig give en oversigt over forskningen vedr. de enkelte delemer. Begge forfattere giver en udmærket oversigt over de sidste årtiers forskningsresultater indenfor så centrale områder som den senmiddelalderlige krise, ekspansionen i det 16. årh. og den følgende depression i det 17. årh. samt udviklingen i landsbytyper og marksystemer, ligesom de vigtigste forskere, der har ydet bidrag til løsningen af de forskellige problemer, præsenteres. Born er dog væsentlig mere kortfattet og på punkter nærmest leksikalsk, medens Mayhew giver en læseværdi fremstilling med rimelig hensyntagen til den økonomisk-historiske forskning (især W. Abel). Men derudover giver Born en oversigt over de forskellige anvendte metoder (som meget minder om Helmuth Jägers ovenfor omtalte afhandling, dog uden at denne nævnes i bibliografien).

⁷ August Meitzen, *Siedlung und Agrarwesen I-III*. Berlin 1895.

⁸ Anneliese Krenzlin und L. Reusch, *Die Entstehung der Gewinnflur nach Untersuchungen in nördlichen Unterfranken*. Frankfurt am Main 1961.

⁹ Alan Mayhew, *Rural Settlement and Farming in Germany*. Batsford Historical Geography Series (Gen. Ed. W. G. East). London 1973. 224 s. £ 4.

¹⁰ Martin Born, *Die Entwicklung der deutschen Agrarlandschaft*. Erträge der Forschung Band 29. Darmstadt. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1974. 185 s. 16 DM. En tilsvarende udførlig ræsonnerende bibliografi over den tyske Wüstungsforschung udgøres af Annegret Simms, *Deserted medieval villages and fields in Germany, a survey of the literature with a select bibliography*. *Journal of Historical Geography* vol. 2 nr. 3, 1976, s. 223-38.

¹¹ Hans-Jürgen Nitz (udg.), *Historisch-genetische Siedlungsforschung. Genese und Typen ländlicher Siedlungen und Flurformen. Wege der Forschung* Bd. 300. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1974. VII+532 s. DM 79. Jvf. HT 1978, s. 345-348.

En vigtig funktion ved de hidtil omtalte 3 værker er at levere en selektiv, up-to-date bibliografi. Men denne opgave er løst på 3 forskellige måder. I Bakers bog er der dels efter hvert kapitel fortløbende bibliografiske noter til teksten fremstillet af de enkelte forfattere, og dels er der en 27 sider stor alfabetisk ordnet bibliografi med over 400 numre, som er udvalgt blandt de ca. 1.000 værker, der er refereret til i noterne. Mayhew har udelukkende en alfabetisk bibliografi med ca. 350 numre, hvortil der henvises i teksten, medens Born kun har bibliografiske noter efter hvert kapitel. Med henblik på anvendelse af bøgerne som bibliografisk håndbog, må den af Baker anvendte metode klart være den mest hensigtsmæssige. Den tillader såvel hurtig verifikation af bibliografiske data for en afhandling, hvis forfatter er kendt, som systematisk litteratursøgning indenfor et bestemt emne. Man havde dog kunnet spare ca. 20 sider ved at trykke de bibliografiske noter i formen: forfatter + trykkeår, og så til gengæld medtage samtlige værker i den alfabetiske bibliografi. Systematisk litteratursøgning er vanskelig i Mayhews bog (bl. a. fordi mange numre i bibliografien ikke nævnes i teksten), alfabetiske opslag i Borns bog er umulige (bare et navneregister havde hjulpet meget) og flere værker må anføres op til 4 gange, fordi de har relevans for flere kapitler.

Men til trods for disse skavanker er der dog herved frembragt gode hjælpemidler ved studiet af emner, der kan falde indenfor begrebet historisk geografi i videste forstand. For ganske vist kan det give anledning til undren, når en lang række værker er medtaget, som ellers med lige så stor ret kunne klassificeres som økonomisk historie eller arkæologi, men set ud fra brugerens synspunkt er dette jo kun en fordel.

Wissenschaftliche Buchgesellschafts store serie *Wege der Forschung* har som mål at illustrere forskningens udvikling indenfor bestemte emner i form af antologier af uddrag af bøger og især tidsskriftartikler. Det af Hans-Jürgen Nitz udgivne bind i denne serie om *Historisch-genetische Siedlungsforschung* opfylder klart dette mål. Hovedtitlen er for så vidt misvisende, som man vel umiddelbart vil opfatte bogens objekt som værende bebyggelsens historie og geografi, men i tysk terminologi dækker ordet *Siedlung* både selve bebyggelsen og dennes omgivelser, i dette tilfælde landsbyer og de tilhørende marksystemer. Dette er hensigtsmæssigt, da der ofte eksisterer en nær korrelation mellem bebyggelsens og markernes struktur.

Når Nitz har valgt at koncentrere udvalget af afhandlinger om landbebyggelsen skyldes det, at der i samme serie er kommet et specielt bind om byernes historie og geografi.¹² Men selv med denne indskrænkning har redaktøren ikke haft nogen let opgave med at udvælge materialet. Han har valgt at koncentrere antologien om 3 væsentlige emner, som i de sidste 80 år har optaget denne forskningsgren i Tyskland: 1) Fremkomsten af *Gewannfluren*, d.v.s. det også fra Østdanmark så velkendte billede, hvor landsbymarken er opdelt i et meget stort antal smalle og relativt korte agre, der samles i åse og disse igen i vange. Synet på dette fænomens genese har skiftet stærkt fra 1895, da Meitzen (jf. note 7) fremlagde sin tese om, at klyngebyen (*Gewannndorf*) med tilhørende *Gewannflur*

¹² Peter Schöller (udg.), *Allgemeine Stadtgeographie. Wege der Forschung* Bd. 181. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1969.

var den oprindelige germanske bosættelses- og dyrkningsform, til mellemkrigs-tiden, hvor forskellige forskere (Franz Steinbach og Albert Hömberg) påviste, at Gewinnflur først var opstået i løbet af middelalderen ved opdeling af tidligere »Blockgemengefluren«. Disse synspunkter er blevet udviklet og nuancerede i årene efter 1945.

Det andet hovedafsnit i bogen er afsat til afhandlinger om tolkningen af den markstruktur, der er vidt udbredt i Nordvesttyskland og Nederlandene og som benævnes Langstreifenflur eller Esch. Bebyggelsen ved sådanne Eschfluren er ofte små spredte landsbyer (Weiler eller Drubbeln), og rundt om den centrale mark findes individuelle indelukker (Kämpe). Meitzen mente, at disse Kämpe skyldtes den oprindelige keltiske befolkning i tilknytning til enkeltgårdsbebyggelse. Senere forskning (Marling, Niemeier, Müller-Wille) har dog påpeget, at Langstreifenfluren er det primære og Kämpe først er kommet til i middelalderen. Specielt Müller-Wille¹³ har meget kategorisk formuleret sin teori om, at ved den vestgermanske kolonisation var Langstreifenfluren overalt tilstede, og ud fra denne grundform har de senere Gewinnfluren i andre områder udviklet sig ved arvedelinger og indførelsen af regulære vangebrug med periodisk brak. Bogens udgiver H. J. Nitz har i en perspektivrig afhandling¹⁴ afsløret, at regulære landsbyer med Langstreifenflur blev anlagt allerede i 6.—9. årh., og at disse kan have været forbillede for senere tyske landsbyanlæg eller ved regulering af bestående. Det tredje afsnit behandler endelig den karakteristiske østtyske landsbyform rundbyen (Rundling), som man længe troede var en tysk kolonisationstype, men som senere klart har vist sig at være slavisk.

Disse 3 bøger om Tysklands historiske geografi giver samlet et vældig godt à-journført billede af tysk forskning indenfor emnet. Men samtidig er indtrykket De samme indvendinger kan ikke rejses mod den tilsvarende engelske forskning. Allerede i 1915 udkom H. L. Grays nu klassiske arbejde om de engelske markens smule forstemmende, for med relativt få undtagelser så synes denne forskning stadig at være centreret om klassificering og typologisering af forskellige fænomener, medens f. eks. de funktionelle aspekter af marksystemer og landsbyformer slet ikke kommer frem. Det kan jo også undre, at medens der findes adskillige kort over landsbytyper (hvoraf nogle er katastrofalt overlæssede med signaturer), så findes der ikke et eneste samlet kort end sige en monografi om marksystemerne i Tyskland før udskiftningen.

systemer.¹⁵ Under indflydelse fra Meitzen tolkede Gray udbredelsen af de forskellige marksystemer som hidrørende fra de forskellige folkeslag, der i bølger strømmede over De britiske Øer, således at den store Midland-zone med 2- og 3-vangsbrug stammede fra skandinaverne, i Kent overlevede det romerske system, i East Anglia angel-saxernes, medens de keltiske agrarmetoder levede videre i Wales, Irland og Skotland.

Lige siden 1915 har historikere, geografer og navneforskere arbejdet på at

¹³ Wilhelm Müller-Wille, Langstreifenflur und Drubbel. Ein Beitrag zur Siedlungsgeographie Westgermaniens. Deutsches Archiv für Landes- und Volksforschung. 1944.

¹⁴ Hans-Jürgen Nitz, Regelmässige Langstreifenfluren und fränkische Staatskolonisation. Geographische Rundschau 1961, s. 350-65.

¹⁵ H. L. Gray, English Field Systems. Cambridge Mass. 1915 (Repr. 1959).

modbevise Grays teorier. De publicerede afhandlinger om emnet er så talrige, at udgiverne af det nye værk om *Field Systems in the British Isles*, Alan R. H. Baker og Robin A. Butlin¹⁶ har fundet, at tiden måtte være inde til at frembringe en ny syntese om emnet. De to udgivere har i fællesskab skrevet en indledning om kilder og metoder og et afsluttende kapitel. Ellers består bogen af 12 kapitler, som hver for sig er en monografi om en enkelt region (Nordvest England, Northumberland og Durham, Yorkshire, West- og East Midlands, East Anglia, Chiltern Hills, Sydøst England, Wales, Skotland og Irland).

De engelske forskeres store problem er paradoksalt nok den efter skandinaviske forhold enorme rigdom på kilder helt tilbage til den tidlige middelalder. Problemet består især i, at kildematerialet (jordebøger, skifter, enclosure-akter og -kort, tienderegistre og landsbyvedtægter) ligger meget spredt i lokale, offentlige og private arkiver, og at det sjældent giver helt præcise svar på de spørgsmål, som forskerne stiller: Hvordan så marksystemet ud på et givet tidspunkt? og hvordan fungerede det med hensyn til besåning, rotationsenheder og -længde, landskifte, græsning m.v.? En af de oplysninger, man oftest har kunnet få, selve antallet af marker (Grays hoveddata), har vist sig at være aldeles utilstrækkeligt til en systematisk analyse, som det stringent er påpeget af Joan Thirsk.¹⁷

Det fremgår meget tydeligt af de enkelte bidrag til værket, at forholdene er meget mere komplicerede, end Gray antog, og det er måske derfor, at han nævnes på første side i samtlige kapitler med undtagelse af to. Det går igennem de fleste kapitler, at det fysiske milieu i høj grad har præget udformningen af marksystemerne i de undersøgte områder, ligesom hensynet til græsningen har spillet en afgørende rolle.

En betydelig vanskelighed ved udformningen af en synchron syntese for marksystemernes regionale udbredelse er enclosure-bevægelsen, som strækker sig lige fra middelalderen og til det 19. årh., og som i intensitet var meget varierende i de forskellige områder og endda inden for det enkelte undersøgelsesområde. Så selv om udgiverne i forordet skriver, at man nu vil levere en syntese, så opfyldes dette løfte ikke, for bogen er i virkeligheden kun en række afhandlinger, som redaktionelt er meget løst bundet sammen. Den, der vil have et overblik over den regionale fordeling af engelske marksystemer, må stadig ty til Grays gamle bog, og hvad der er værre, der findes stadigvæk ikke nogen samlet alternativ tolkning af systemernes udbredelse.

Sluttelig skal bemærkes, at *English Field Systems* ikke indeholder ét eneste kort over en landsby i stor målestok med angivelse af agre, åse og vange samt besåning, således at læseren ikke har en chance for at få et visuelt billede af hvordan de forskellige systemer så ud og fungerede.

Næsten samtidig med ovenstående bog udkom i England et andet monumentalt værk nemlig det af britisk historisk-geografis nestor H. C. Darby redigerede

¹⁶ A. R. H. Baker & R. A. Butlin (eds.), *Studies of Field Systems in the British Isles*. Cambridge 1973. 702 s. £ 11,25.

¹⁷ Joan Thirsk, *The Common Fields. Past and Present* 29, 1964 og *The Origin of the Common Fields*. Sst. 33, 1966.

A New Historical Geography of England.¹⁸ For 40 år siden publicerede Darby et lignende værk,¹⁹ som siden udkom i flere udgaver, men naturligvis blev det i tidens løb forældet, således at man måtte skrive en helt ny bog. Medens den gamle bog så udpræget var en konsekvent anvendelse af »den horisontale metode«, d.v.s. rekonstruktionen af Englands geografi på forskellige tidspunkter, så søger den nye at kombinere denne metode med »den vertikale metode«, hvor man følger de geografiske aspekter af udvalgte fænomener igennem skiftende perioder. Bogen består af en række afhandlinger af førende geografer. Den indledes med et par afhandlinger af redaktoren selv »The Anglo-Scandinavian Foundations« og »Domesday England«, hvor specielt det sidste kan karakteriseres som et koncentrat af de meget omfattende studier i de geografiske aspekter af Domesday-book, som forfatteren har foretaget og organiseret gennem hele sit liv, og som er dokumenteret i den ganske enestående publikation »The Domesday Geography of England«.²⁰ Darby har også skrevet kapitlet om tiden 1600—1800 »The Age of the Improver«, og af de andre afsnit skal især nævnes Allan R. H. Bakers analyse af ændringerne i senmiddelalderen. Det er lidt ondskabsfuldt blevet sagt, at denne form for historisk geografi jo ikke er andet end økonomisk historie illustreret med nogle kort. Dette er klart uretfærdigt, men der er den kerne af sandhed i kritikken, at mange af bogens 156 kort faktisk ikke giver meget mere end lige den kartografiske fremstilling af det pågældende objekt, og at man altfor hyppigt ikke udnytter kortenes muligheder for at analysere det pågældende emne i relation til andre geografiske variabler. Som et eksempel kan nævnes kortene s. 376 og 505, der begge viser kanaler og kanalbyggeri 1800—1850, hvoraf det ene er et specialkort i stor målestok over the Midlands. Men netop dette kort viser udover sejlbare floder og kanaler tillige kulfelternes beliggenhed, hvorved sammenhængen mellem disse og kanalbyggeriet bliver åbenbar.

En generel kritik mod specielt den engelske historiske geografi må være, at der er en udpræget tendens til at betragte England helt isoleret fra det øvrige Europa. Der er i den omtalte litteratur ingen som helst sammenligning mellem f. eks. landsbyformer og marksystemer i England og på kontinentet. Alan Mayhew²¹ er den eneste af de her nævnte engelske og tyske forfattere, der er opmærksom på problemet.²² Og han viger tilbage fra at behandle det af to grunde: 1) Den store forskel på tysk Siedlungsgeographie og engelsk historical geography og 2) hans eget ukendskab til den nyere engelske forskning. Det er tydeligt, at der her er en oplagt opgave for det internationale videnskabelige samarbejde.

¹⁸ H. C. Darby (ed.), A New Historical Geography of England. Cambridge 1973. xiv + 767 s. £ 13.

¹⁹ H. C. Darby (ed.), An Historical Geography of England before A. D. 1800. Cambridge 1936.

²⁰ H. C. Darby (general editor), The Domesday Geography of England. I-VII. Cambridge 1952 ff.

²¹ Mayhew jf. note 9, s. 10 f.

²² Af de få geografer, der har arbejdet med komparative studier indenfor disse emner skal nævnes H. Uhlig, Old Hamlets with Infield and Outfield Systems in Western and Central Europe, og S. Göransson, Regular Open-Field Pattern in England and Scandinavian Sol-skifte; begge i Geografiska Annaler vol. 43, 1961.

I Norden er specielt den svenske forskning indenfor historisk geografi i videste forstand meget omfattende, som det fremgår af den tidligere refererede afhandling af Staffan Helmfriid.²³ Derudover er der grund til at gøre opmærksom på et pionerarbejde, som er udført i Finland, nemlig »Bebyggelsen i Finland på 1560-talet«,²⁴ som er en kortlægning i målestokken 1:500.000 af principielt hver eneste bebyggelsesenhed i landet med angivelse af antallet af gårde omkring 1560. Dette atlas er en del af Det nordiske Ødegårdsprojekt, hvis finske afdeling har måttet koncentrere sig om 16. og 17. årh., dels på grund af den katastrofale mangel på kilder fra middelalderen og dels fordi der først efter 1570 kan iagttages en bebyggelsesregression i Finland.

Kildematerialet må til gengæld siges at være exceptionelt godt fra omkring 1550. Den vigtigste kildegruppe er kronens jordebøger, som omfatter »den årlige rântan« fra selvejer- og kronbønder. Adelsbønder og det inddragne kirkegods (begge kategorier var ret ubetydelige) kan i et vist omfang identificeres i kronens regnskaber.

Der er i Finland en gammel tradition for historisk geografi i almindelighed og bebyggelseshistorie i særdeleshed. Et vigtigt hjælpemiddel ved lokaliseringen af landsbyer og enkeltgårde har været »Generalregisteret över bosättningen i Finland«,²⁵ som oprindelig blev startet af genealogen Jalmari Finne omkring århundredskiftet, hvis arbejder fra 1929 blev overtaget og senere videreført af Riksarkivet. Der er tale om en materialesamling, der indeholder sogne- og byvis registrerede oplysninger fra det kamerale materiale om hver enkelt gårds landgilde, dens ejere og fæstere samt evt. navnene på husstandens medlemmer fra 1539 til 1809. Der har dog i praksis været mange vanskeligheder ved at overføre data fra det kamerale materiale til kortene. 42 byer (især i Karelen) har ikke kunnet lokaliseres. Men værre er det, at i landets østre og nordlige dele er bebyggelsen i det kamerale materiale opført som landsbyer, men i virkeligheden var der tale om enkeltgårde uden nogen organisk eller funktionel forbindelse, hvorfor man på kortene har måttet angive »byernes« omtrentlige afgrænsning med en stiplede linie. De faktiske byer er markeret med en cirkel, hvis areal svarer til gårdtallet, medens der inden i cirklen er anført selve antallet af gårde. Da det er et princip, at cirklerne ikke må skære hinanden, er disse ikke overalt placeret nøjagtigt efter byens topografiske beliggenhed. I tilknytning til atlasset er der publiceret en fortegnelse over byernes navne og gårdtal.²⁶

Den alvorligste anke mod atlasset er, at det mangler stednavne (bortset fra større søer og elve). Det er naturligvis muligt for den meget ihærdige bruger at identificere nogle af byerne ved hjælp af et moderne topografisk kort i stor målestok, men jo kun i de tilfælde hvor byerne stadig eksisterer (og ydermere ligger indenfor Finlands nuværende grænser). Og især i tæt bebyggede områder vil

²³ Jf. note 1.

²⁴ Nordiska ödegårdsprojektets finländska avdelning: Bebyggelsen i Finland på 1560-Talet. Atlas (også med finsk titel: Suomen Asutus 1560-Luvulla). Suomen Historiallinen Seura. Käsikirjoja VII. Forssa 1973. 24 s. + 10 kort.

²⁵ Suomen Asutuksen Yleisluettelan Opas. Generalregistret över bosättningen i Finland. En handledning. Helsinki 1975.

²⁶ Bebyggelsen i Finland på 1560-talet. Byförteckningarna. Helsingin yliopiston Historian Laitoksen Julkaisuja 4. u. å.

dette være yderst kompliceret. Problemet kunne have været løst, om man havde erstattet den tredobbelte angivelse af gårdantallet (ved cirklerne radius, med tal i cirklerne samt i byfortegnelsen) med topografiske numre i cirklerne, der henviser til byfortegnelsen.

Udover Finlands byer o. 1560 er i atlasset optaget dels et kort over den kolonisation, der bredte sig fra Savolax (det østlige Finland) ud over de omkringliggende områder (bl. a. Österbotten) fra ca. 1540 til ca. 1600, og dels et kort udarbejdet af Eljas Orrman om kamerale enheder i Egentliga Finland (området omkring Åbo), der er eller formodes at være nedlagte middelalderlige bebyggelser. Specielt om det sidste kort gælder det, at da man har valgt at trykke det i målestokken 1:600.000 vanskeliggøres en sammenligning med de eksisterende bebyggelser o. 1560 på hovedkortet. Men uagtet disse bemærkninger må det fremhæves, at finnerne derved har fået et fortræffeligt grundlag for videre studier af bebyggelsesudviklingen i Finland i nyere tid.

I Danmark kan man ikke påstå, at historisk geografi som specifik disciplin har haft nogen stor udbredelse. Vel har der været en vis tradition for, at de danske geografer har inddraget historiske perspektiver i deres arbejde,²⁷ men det var egentlig først i 1964, at der skete et nybrud med hele to geografiske disputater af henholdsvis Frits Hastrup og Viggo Hansen om nærtbeslægtede emner nemlig danske landsbytyper og bebyggelsen i Vendsyssel.²⁸

De to forfatteres analyse-metoder er ret forskellige, idet Hastrup i nær tilknytning til den ældre tyske bebyggelsesforskning anvendte en formel-statisk klassifikations metode ud fra de former, som landsbyerne har på udskiftnings- og matrikelkortene fra o. 1800, medens Viggo Hansen beskrev bebyggelsen i snæver forbindelse med terræn, jordbund og den historiske udvikling. Udover den meget værdifulde materialesamling som Hastrups bog indeholder, bragte værket specielt nye resultater til forståelse af bebyggelsen på Falster, hvis landsbyer i stort omfang synes anlagt efter et fast skema og undertiden flyttet fra en tidligere plads, resultater som er blevet bekræftet ved arkæologiske og historiske undersøgelser i arbejdet med Det nordiske Ødegårdsprojekt i de seneste år.

Bortset fra en enkelt, men meget betydningsfuld afhandling²⁹ nåede Hastrup ikke før sin død i 1974 at færdiggøre andre større arbejder. Men hans virksomhed som universitetslærer i Århus gav direkte anledning til, at der i de sidste år er kommet 4 endnu utrykte specialeafhandlinger i historisk geografi, omhandlende bl. a. marksystemerne i Jylland³⁰ og en samlet geografisk analyse af udskiftningen i Jylland,³¹ begge emner som den hidtidige forskning kun sporadisk har behandlet.

²⁷ Aa. H. Kampp, *Landbrugsgeografiske studier over Danmark*. 1959. Steen B. Böcher, *Vandkraftens udnyttelse i det sydlige Nørrejylland før og nu*. 1942.

²⁸ Viggo Hansen, *Landskab og bebyggelse i Vendsyssel. Studier over landbebyggelsens udvikling indtil slutningen af 1600-tallet*. 1964; Frits Hastrup jf. note 3.

²⁹ Frits Hastrup, *Danske vangelag i nordisk perspektiv*. *Kulturgeografi* nr. 114. 1970, s. 65-100.

³⁰ Jess Mou Andersen, *Landudnyttelse og driftssystemer i udvalgte områder i Hanherrederne omkring 1700*. 1975; Jørgen Rydén Rømer, *En undersøgelse af historiske marksystemer i Centraljylland omkring slutningen af 1600-tallet på grundlag af Christian V's matrikel*. 1976.

³¹ Torben Pallesen Jensen, *Udskiftningen og bebyggelsesmæssige ændringer o. 1800*. 1976.

En af Hastrups kolleger gennem en årrække Robert M. Newcomb har foretaget en del studier i Nordjyllands historiske geografi. Her skal nævnes en lille afhandling om Mols Bjerger,³² hvori han dels analyserer beliggenheden af oldtidsmindesmærker og kirker i forhold til terræn og jordbund, hvad der viser tydelige ændringer i den relative beliggenhed og dels en undersøgelse af to landsbyers marksystem før og efter udskiftningen som et eksempel på kontinuiteten i landskabet. Det viste sig nemlig, at vertikale luftfotos afslørede et system af fossile højryggede agre, som nøje faldt sammen med pløjeretningen på et kort rekonstrueret efter opmålingen til Christian 5.s matrikel i markbogen fra 1683. Og endvidere at de nye parceller ved udskiftningen i 1790–91 i hovedsagen fulgte åsgrænserne fra 1683. Det er blot beklageligt, at Newcomb ikke førte analysen til bunds, og i terrænet efterprøvede i hvor høj grad målene fra markbogen stemmer overens med de fossile agre.

Som eksempel på den stigende interesse for historisk geografi også i Danmark skal nævnes en lille bog, som professor Peter Bredsdorff fra Kunstakademiets arkitektskole har udsendt under titlen: »Kortlægning og historiske studier. Et værktøj?«. ³³ Bogen er tænkt som et eksperiment og et diskussionsoplæg, og det har da heller ikke manglet på kraftige reaktioner på dette initiativ. Forfatterens hovedsynspunkt er, at historikerne og andre forskere i Danmark i alt for høj grad har forsømt at omsætte deres viden til en kartografisk form, hvorved man samtidig med rette det uheldige i, at når Danmarks ældre administrative inddeling skal illustreres, må man stadig ty til Johannes Steenstrups kort fra 1896,³⁴ og det tilsvarende gælder den ældre bebyggelseshistorie, hvor det eneste samlede (og ikke kunne erhverve ny viden ved en analyse af kortene. Peter Bredsdorff påpeger engang landsdækkende) arbejde er H. V. Clausens skitseagtige forsøg fra 1916.³⁵ Han har bestemt også ret i sin kritik af, at det er yderst uheldigt at de store kildeudgaver og -bearbejdelser som Sv. Aakjærs udgave af Kong Valdemars Jordebog,³⁶ Kr. Erslevs Danmark–Norges Len og Lensmænd³⁷ eller Henrik Pedersens tabelværk til Christian 5.s matrikel,³⁸ men også monografier som Gunnar Olsens Hovedgård og Bondegård³⁹ og Svend Gissels Udsæd og Landgilde⁴⁰ ikke indeholder ét eneste kort, til trods for at kildematerialet er udmærket egnet til fremstilling af tematiske kort. Bredsdorffs eget bidrag til at råde bod på disse

³² Robert M. Newcomb, *Episodes or Continuity? Culture Change on the Landscape of Northeastern Jutland, Denmark*. Århus, Geografisk Institut, 1975 (kompendium).

³³ Peter Bredsdorff, *Kortlægning og historiske studier. Et værktøj? Udarbejdet for Kunstakademiets arkitektskole*. Institut for By- og Landskabsplanlægning. Udgivet af Københavns Universitets Historiske Institut, Lokalhistorisk afdeling. 1973. 60 s.

³⁴ Johannes C. H. R. Steenstrup, *Nogle Antagelser om Danmarks ældste Inddeling*. Det kgl. danske Videnskabernes Selskabs Forhandlinger. 1896.

³⁵ H. V. Clausen, *Studier over Danmarks Oldtidsbebyggelse*. Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie. 1916.

³⁶ Svend Aakjær (udg.), *Kong Valdemars Jordebog*. I–III, 1926–45.

³⁷ Kristian Erslev, *Danmarks Len og Lensmænd i det sextende Aarhundrede, 1879 og Danmark–Norges Len og Lensmænd 1596–1660, 1885*.

³⁸ Henrik Pedersen, *De danske Landbrug fremstillet paa Grundlag af Forarbejderne til Christian V's Matrikel 1688*. 1928 (repr. 1975).

³⁹ Gunnar Olsen, *Hovedgård og Bondegård*. 1957 (repr. 1975).

⁴⁰ Svend Gissel, *Landgilde og udsæd på Sjælland i de store mageskifters tidsalder*. 1968.

mangler er fremstillingen af et »orohydrografisk« grundkort i målestokken 1:1.000.000 d.v.s. et kort, der kun indeholder højdekurver og vand-signatur. På grundkortet er endvidere indlagt hovedvandskel og enkelte sekundære vandskel samt signaturer for større mosestrækninger.

Et sådant kort er naturligvis nyttigt til mange formål. De eksempler på anvendelse af »værktøjet«, som Bredsdorff giver, er blot særdeles uheldige og tjener snarere som illustration af, hvor forsigtig man skal være med at drage konklusioner ud fra et kartografisk materiale alene. Forfatterens teori er, at vandskellene må vise de foretrukne færdselsveje i ældre tider. Men her rejser sig først den vanskelighed, at det i praksis er ganske svært præcist at kartere vandskel, ligesom det må bero på et skøn hvilke vandskel der er hovedvandskel. Og dernæst overvurderer Bredsdorff ganske vandløbenes betydning som barrierer for samfærdselen. De fleste danske vandløb er jo ikke større, end at de relativt let kan passeres af gående og ridende. Det er først, da transport med vogne bliver mere udbredt i senmiddelalderen, at åerne må forsynes med broer, så at drage slutninger om f. eks. vikingetidens trafikruter ud fra vandskellene synes helt ubegrundet. Endnu værre bliver det, når forfatteren bruger vandskellene til at deducere sig frem til beliggenheden af ellers ukendte »trælleborge«.

På side 45 konstaterer Peter Bredsdorff, at ud fra stednavnenes vidnesbyrd falder grænsen for den slaviske bebyggelse i Holsten stort set sammen med hovedvandskellet. Jordbundsforholdene er dog utvivlsomt mere relevante i denne forbindelse end vandskellet, og her kunne det med fuld ret have været påpeget, at forskningen mangler et vigtigt grundlag, idet det eneste landsdækkende jordbundskort over Danmark i målestokken 1:500.000 er fra 1935,⁴¹ og det er meget unøjagtigt i detaljerne og baseret på alt for få analyser, et forhold som den senere geologiske kortlægning kun for spredte områder har rådet bod på.

Derimod skal det fremhæves, at der i bogen introduceres en ny teknik ved fremstillingen af kort, nemlig i form af »dæmpede« grundkort, hvorpå der så efter behov kan tilføjes nye signaturer. Bortset fra at metoden er meget kostbar, vil den givetvis få stor anvendelse fremover. Alle bogens illustrationer er holdt i sort-hvid, for som forfatteren fremhæver, at andre frit kan kopiere dem. Men Bredsdorff gør ikke opmærksom på, at der samtidig er udviklet en ny off-set teknik, hvorved der billigt kan fremstilles flerfarvede kort og billeder (med stort held anvendt f. eks. af tidsskriftet *Bygd*,⁴² som ganske vist ikke kan fotokopieres, men som til gengæld bliver meget mere overskuelige end de sorte rastre.

Endelig må det retfærdigvis påpeges, at der er tegn på en ændret holdning hos danske historikere til kartografisk fremstilling. To af de seneste disputatser i dansk historie af Erik Ulsig og Alex Wittendorff⁴³ gør i udstrakt grad brug af kort både som illustrationsmateriale og som analytisk redskab, og om forståelsen

⁴¹ C. H. Bornebusch og Keld Milthers, *Jordbundskort over Danmark. Meddelelser fra Danmarks Geologiske Undersøgelse III rk. nr. 24.* Kbh. 1935.

⁴² *Tidsskriftet BYGD.* Esbjerg 1970 ff. Red. H. Meesenburg. Udgivet ved Fiskeri- og Søfartsmuseet, Esbjerg. S. Tougaard og H. Meesenburg, *Den jyske vestkyst. En geografisk fortælling i flyfoto og kort.* Bygd, Esbjerg 1974.

⁴³ Erik Ulsig, *Danske Adelsgodser i middelalderen.* 1968. Alex Wittendorff, *Alvej og kongevej. Studier i samfærdselsforhold og vejenes topografi i det 16. og 17. årh.* 1973.

af betydningen af kortlægning vidner også følgende citat fra en ny bog af Thelma Jexlev om godsforhold i middelalderen,⁴⁴ hvor det (s. 80) i forbindelse med en tabel over gods tilhørende Mourids Skave til Eskildstrup hedder: »Det er et eksempel på, at en tabel umiddelbart kan skabe et falsk indtryk. Ser man i stedet på et kort over området, viser det sig, at hovedparten af gårdene ligger i et sammenhængende bælte. . . . Det sammenhængende gods strækker sig fortrinsvis syd for Eskildstrup, og ødegodset findes i den sydligste gruppe gårde længst borte fra hovedgården«.

Endvidere er der grund til at fremhæve et nyt nordisk initiativ indenfor dette felt. Det drejer sig om det finske bidrag til det skandinaviske byhistoriske atlas, som igen er et led i det arbejde, den internationale kommission for byhistorie igennem en årrække har udført (jvf. HT 1978, s. 348 f.). De to publicerede bind⁴⁵ omfatter Turku (Åbo) og Porvoo (Borgå) med tryk af bykort fra 1700-tallet og kort over erhvervsfordelingen fra 1808 (Turku) og 1694 (Porvoo) samt for Porvoos vedkommende et kort fra 1830 over de enkelte huses byggemateriale. Kortene ledsages af et teksthæfte med forord på fransk og engelsk og tekst på engelsk finsk og svensk. Desværre er den egentlige tekst derved reduceret til 2 sider. Tryk og lay-out er af meget høj kvalitet både teknisk og æstetisk. Men spørgsmålet er dog, om man ikke ved at slække på udstyret kunne have fremstillet flere kort, således at byernes topografiske udvikling kunne have været vist. Og ved at indskrænke teksten til kun at være på engelsk var der blevet plads til en bredere redegørelse for byernes historie med en dybere analyse af kortene, bibliografi og kildefortegnelse.

Mere anvendeligt bl. a. til pædagogiske formål synes det netop udkomne »Flensburg-Atlas« at være.⁴⁶ Dette er en integreret del af et »stadtsgeographische Gesamtwerk«, hvis øvrige dele er »Flensburg, Geschichte einer Grenzstadt« (1966), »Flensburg in Geschichte und Gegenwart« (1972) og »Flensburg — Einst und jetzt« (1975). Selskabet for Flensburg bys historie har derved frembragt et værk, som er særdeles velegnet til studiet af såvel byens historie og geografi som dens nuværende økonomiske og kulturelle forhold.

Afsluttende skal opmærksomheden henledes på, at historisk geografi netop har fået et selvstændigt tidsskrift »Journal of Historical Geography«,⁴⁷ der fra 1975 er blevet udgivet af en international redaktionskomité. Der tilstræbes en virkelig international spredning af afhandlinger især af metodisk interesse samt af bog-anmeldelser og litteraturoversigter. Specielt i anmeldelsessektionen synes der dog hidtil at være en betydelig overvægt af angloamerikansk litteratur. I modstrid med hvad der oprindeligt var tilsigtet, er tidsskriftet heller ikke rigtig endnu blevet forum for metodedeбат indenfor historisk geografi.

⁴⁴ Thelma Jexlev, *Fra dansk senmiddelalder. Nogle kildestudier*. Odense University Studies in History and Social Sciences vol. 29. Odense 1976.

⁴⁵ *Scandinavian Atlas of Historic Towns*. Published by the Danish Committee for Urban History. No. 1: Turku-Åbo, No. 2: Borgå-Porvoo. By Eino Jutikkala. Odense University Press. 1977. 70 kr. + moms pr. bind.

⁴⁶ Karl Weigand, *Flensburg Atlas. Die Stadt Flensburg in der deutsch-dänischen Grenzregion in Geschichte und Gegenwart*. Flensburg 1978.

⁴⁷ *Journal of Historical Geography*. Ed. John Pattern, Editor for the Americas David Ward. London 1975 ff. 4 hæfter årlig, pr. årgang £ 9,70.